

Оцінюючи результати досліджень рецепції римського права, можна зробити висновок, що у цій галузі мали місце ґрунтовні наукові розвідки впливу римського права (особливо, приватного) на формування наступних правових систем.

Разом із тим, характер історичного розвитку Європи на початку III тисячоліття, активізація інтеграційних процесів показали, що вивчення лише впливу римського приватного права на більш пізні правової системи є недостатнім.

У зв'язку з цим перед дослідниками проблем взаємодії правових систем постають дві проблеми: або розширити поняття рецепції, або розглядати інші, поряд з рецепцією, форми взаємодії правових систем.

Проте, розширення цього поняття здається невиправданим, бо є порушенням вимоги «лезо Окама». Враховуючи коріння терміну «рецепція», виправданим є вживати його саме стосовно випадків «відродження» елементів минулих правових систем у процесі історичного розвитку людства. У такому випадку має йтися не про «взаємодію правових систем», а про «наступність права», яка є результатом впливу однієї правової системи на іншу, що, однак, не применшує значення цього явища для розвитку сучасних правових систем тощо.

Щоб відповісти на питання, які постають у зв'язку з цим, варто згадати особливості характеристики сутності права та його розвитку з позицій «цивілізаційного» підходу. Суть останнього полягає у визнанні вирішальної ролі розвитку цивілізацій, котрі є етапом історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним та екологічним способом виробництва, устроєм політичних та суспільних відносин, рівнем розвитку духовного репродукування (відтворення). Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства. Локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, які пов'язані спільною долею, відображають і віддзеркалюють ритм загально-історичного прогресу, то опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього. Кожна локальна цивілізація має свій почерк, свій ритм, більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій [15, с. 53-54].

Цивілізації є динамічними утвореннями еволюційного типу. Точки зору щодо характеру їх розвитку можна, з деякою мірою умовності, об'єднати у дві групи: 1) лінійного розвитку, 2) циклічного розвитку.

Перша з них розглядає історію людства (цивілізацій) як поступальний рух від минулого через тепе-

рішне в майбутнє. Попри спроби довести конструктивність такого підходу, [16, с. 32] він не дозволяє дати відповідь на питання про чинники подібності стадій розвитку людства, чинники повторюваності «відроджень», їхній характер та взаємозв'язок, а відтак до звернення до надбань попередніх цивілізацій у галузі культури, мистецтва, права тощо.

Тому більш конструктивною видається концепція циклічного розвитку цивілізацій, яка ґрунтується на припущенні про повторюваність схожих фаз розвитку його культури. Найбільшої популярності циклічна теорія історичного розвитку досягла після видання праці О. Шпенглера «Присмерк Європи», у якій були сформульовані ідеї повторюваності культурно-історичних типів, споріднених за структурою, та поліциклічності історичного процесу (при цьому сам Шпенглер, віддаючи належне Ф. Ніцше, зазначав, що той раніше говорив про переоцінку і філософію майбутнього [17]).

Пізніше А. Дж. Тойнбі обґрунтував припущення про визначальну роль категорій простору-часу та розгляд історичного процесу як викликів історії та відповідей людства, що забезпечує прорив у майбутнє. Виклик, який залишився без відповіді, повторюється знову, але нездатність суспільства внаслідок втрати творчих сил, енергії тощо відповісти на виклик позбавляє його життєздатності і врешті-решт зумовлює його зникнення з історичної арени. Цивілізації проходять стадії зародження, розвитку, занепаду, розпаду. Саме при розпаді цивілізацій зростають і стають визначальними їхні контакти у просторі та у часі [18, с. 59].

Ці положення набувають методологічного значення для оцінки наступності правових систем, якщо враховувати місце права у структурі культури (цивілізації), де воно виступає не лише як елемент соціально-політичного устрою, [19, с. 53-54], але й покликане бути носієм вищих принципів, цінностей цивілізації, реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому гуманістичних засад. Суть феномена права не обмежується лише тим, що воно нормативно об'єктивує та реалізує потреби цивілізації. Воно також є чинником індивідуального самовираження особи, творчості, їх акумуляції, самозростання [20, с. 200, 219, 221, 224]. Таким чином, право не лише належить до елементів соціально-політичного устрою, але є також елементом суспільної свідомості, складовою духовного світу людини та її світогляду. Право виникає у невід'ємному зв'язку з релігією; потім набирає усе більшої соціально-політичної ваги, а відтак вимагає філософського та фахового правничого осмислення і обґрунтування; і нарешті – стає елементом суспільної та індивідуальної свідомості у контексті розвитку відповідної

цивілізації. А оскільки процес цей є повторюваним, як повторювані цикли цивілізацій, то й відбуваються рецепції права. Отже, ключовим моментом характеристики рецепції права є розуміння її як частини загального процесу відроджень-контактів між живою цивілізацією та цивілізацією, що пішла в минуле. Об'єктивно вона не може не бути повторюваним явищем, що зумовлено циклічним характером розвитку цивілізацій, повторюванням відроджень-занепадів. Оскільки відродження надбань однієї культури іншою цивілізацією не унікальна подія, а історичний процес, що повторюється, то й рецепція права є явищем повторюваним.

Оскільки історія людства є зміною світових та локальних цивілізацій, що розвиваються в цілому по висхідній спіралі, на кожному «цивілізаційному витку» відбувається рецепція вищих досягнень попередніх цивілізацій. Внаслідок того, що локальні цивілізації виникають, зростають і гинуть у властивих кожній ритмах, відродження відбуваються неодноразово – відповідно до ритму відповідної цивілізації.

При цьому рецепція може мати різне зовнішнє вираження: вивчення римського права у навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду правників; вивчення права як надбання культури; дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел; безпосереднє застосування норм та положень норм раніше чинного права; використання норм права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проєктів); використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування; сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій з попередніх систем права. Реально рецепція майже ніколи не відбувається в якійсь одній формі. Найчастіше має місце сполучення кількох форм з переважанням якоїсь з них.

Рецепція права може бути різних видів. Вона не обов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі. Ідеї права, окремі його положення, рішення досить часто рецинуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правової системи країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція). Рецепція може бути також явною або латентною.

Відзначаючи величезну роль рецепції права (зокрема, римського) у вдосконаленні правових систем, забезпеченні за її допомогою наступності права, разом із тим, враховуємо, що вона забезпечує зв'язок між правовими системами лише «по вертикалі» (і лише деякою мірою «по горизонталі» при похідних рецепціях).

Тому й постає питання про форми взаємодії правових систем.

Однією з категорій, яка найперше привертає тут увагу дослідників, є «правова акультурація». Щодо її визначення існують різні точки зору. Однак, найбільш вдалим можна вважати розуміння правової акультурації як універсального поняття, що характеризує його як щеплення однієї правової системи до іншої [21]. Деякі автори, визначаючи правову акультурацію як будь-яке перенесення юридичних форм в інше правове середовище, розрізняють такі форми останньої, як юридична експансія (що проводиться насильно) і рецепція (добровільне сприйняття елементів іншої правової системи). При цьому юридична експансія пов'язується з правовими трансплантаціями [22]. У зв'язку з цим варто зазначити, що поняття «правові (юридичні) трансплантації», що досить давно введено у науковий обіг компаративістів [23], зазвичай використовується для позначення будь-яких запозичень з інших правових систем (хоча іноді вживається у значенні «один з видів рецепції» [24]). Іншими словами, вони виглядають категорією, на наш погляд, то фактично тотожною поняттю «правова акультурація», то рівнозначною поняттю «рецепція» [23].

Таким чином, наразі відсутнє чітке, загально визначення розрізнення таких категорій, як «правова акультурація», «рецепції», «правові (юридичні) трансплантації», «запозичення» тощо.

Звертаючись до дослідження цієї проблеми, представники Одеської школи рецепції римського приватного права, на підставі проведених досліджень, обґрунтували концепцію, згідно якій виправданим є використовувати в якості найбільш широкого універсального терміно-поняття позначення «правова акультурація», під яким мається на увазі будь-яке запозичення елементів одних правових систем в інші. Можливе також позначення «правові (юридичні) трансплантації» (хоча останнє у вітчизняній традиції має дещо природничо-технічне забарвлення). Терміно-поняття «рецепція права» достатньо точно характеризує запозичення елементів правових систем минувшини більш пізніми системами. Що стосується запозичень одна у одної правовими системами, які співіснують у часі (запозичення «по горизонталі»), то цей вид акультурації доцільно іменувати «взаємодією (взаємовпливом) правових систем».

Разом із тим, у тих випадках, коли йдеться про узгодження (гармонізацію) правових систем в умовах інтеграційних процесів більш точним є вести мову про адаптацію правових систем суб'єктів інтеграції.

Варто зазначити, що, хоча «адаптація» (адаптація законодавства) останнім часом чи не найчастіше згадується поміж видів взаємодії правових систем, однак, попри згадки про неї у законодавстві та розгляд у низці публікацій [25], вона усе ще залишається недостатньо вивченим правовим явищем.

Викладеним зумовлюється головне завдання нашої статті, що полягає у визначенні змісту концепту «правова адаптація» та встановлення його місця поміж інших видів взаємодії правових систем.

Тому зусилля багатьох цивілістів Одеської школи останнім часом були зосереджені на з'ясуванні того, як має розумітися категорія «правова адаптація», що до чого має адаптуватися, тобто «приспосовуватися» чи, можливо, точніше, «підлаштовуватися».

Ознайомлення з тенденцією використання відповідної термінології дало підстави для висновку, що у практиці вітчизняної нормотворчості найчастіше йдеться про «адаптацію законодавства України до законодавства ЄС». (Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р., Постанови Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства ЄС», від 15 жовтня 2004 р. «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» та ін.)

Такий підхід властивий і багатьом науковим публікаціям, у яких йдеться про «адаптацію законодавства до законодавства», [26] хоча у другому випадку поняття законодавства розуміється розширено. [27]

Наведена позиція виглядає цілком адекватною вітчизняній концепції у цій галузі. Разом із тим, при уважному вивченні у згаданій концепції стають помітними деякі внутрішні суперечності. Так, попри ту обставину, що Закон від 18 березня 2004 р. називається «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», у тексті Закону йдеться про «приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з «*acquis communautaire*», котре розуміється як правова система Європейського Союзу. У Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу зазначено: «Адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає у зближенні із сучасною європейською системою права...».[28] Таким чином, тут вже йдеться про адаптацію не лише «законодавства України до законодавства ЄС», але «законодавства України до правової системи ЄС» (або ж до

«європейської системи права»). Оскільки поняття «правової системи ЄС» та «європейської системи права» не характеризуються достатньо повно, то таке «розширення» створює додаткові труднощі.

Названі розбіжності є наслідком того, що при характеристиці права у вітчизняній правовій доктрині усе ще переважає «нормативістське» праворозуміння, через що право звужено розуміється як сукупність загальнообов'язкових норм, що знаходять відображення і закріплення у законодавстві. Проте забезпечення функціонування суспільства, як складної динамічної системи, є лише одним з напрямків нормативного регулювання, що здійснюється правом, котре виявляє тут свої соціально-політичні властивості. Але ж, крім того, право, як цивілізаційний феномен, призначене бути носієм вищих принципів, фундаментальних цінностей цивілізації, має реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому сили розуму, високих гуманітарних засад. Таким чином, право не лише відображає вимоги цивілізації, нормативно об'єктивуючи та реалізуючи їх, але ще й слугує чинником самовираження особи, її творчості, самозростання [20, с. 200, 219, 221, 224]. Під таким кутом зору право оцінюється як цивілізаційний феномен, що виступає як елемент соціально-політичного устрою та елемент суспільної свідомості, є складовою духовного світу людини та її світогляду, відображаючи уявлення окремих індивідів та суспільства в цілому про статус людини, справедливість, добро і зло, порушення та поновлення прав, гуманізм і жорстокість тощо.

Розуміючи право таким чином та розглядаючи його як елемент правової системи, цивілістична школа НУ «ОЮА» обстоює висновок, що правова адаптація не повинна зводитися лише до узгодження «законодавства України із законодавством ЄС», а є за своєю сутністю більш широким, складним і всеохоплюючим процесом, що припускає пристосування вітчизняного концепту права до концепту права європейського.

Методологічним підґрунтям адаптації є принципова сумісність правових систем, зумовлених належністю до однієї цивілізації, наслідком чого є існування (прийняття) спільних базових цінностей. Сутність адаптації правової системи України до правової системи ЄС полягає у сприйнятті Україною європейської концепції права взагалі та концепції приватного права, зокрема, враховуючи при цьому що останнє за походженням та ідеологією є суто європейським концептом. Разом із тим, йдеться не про адаптацію «приватного права України» до «приватного права Європи», а про адаптацію вітчизняної концепції цивільного права і положень українського цивільного законодавства

до засад європейського права. На такій основі відбувається й адаптація вітчизняного законодавства до європейської концепції права.

Визначенню принципів правової адаптації у такому контексті має сприяти DraftCommonFrameofReference (DCFR) - науковий «Проект загальної довідкової схеми» - «Принципів, Дефініцій і Модельних Правил Європейського приватного права», [29] за допомогою якого планується вирішити низку методологічно важливих питань. Головним у ідеї DCFR є відмова від прямого (позитивного) регулювання відносин у приватно-правовій сфері. Натомість, DCFR розглядається як проект, котрий може надати ідеям європейського приватного права нове підґрунтя, що підвищує взаєморозуміння і сприяє колективному обговоренню проблем приватного права у Європі.

На підставі викладеного робиться висновок, що в універсальному понятті акультурації доцільно виокремлювати наступні категорії: рецепції, юридичні експансії, прості запозичення, а також правові адаптації, котрі як згадувалося вище, розуміються як пристосування власної правової системи до іншої, аксіологічно близької, правової системи.

При цьому, із врахуванням реалій сьогодення можна зробити висновок, що найбільше практичне значення з видів (форм) взаємодії правових систем зараз має саме правова адаптація. [30]

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що динаміка Одеської школи рецепції римського приватного права свідчить про її поступальний розвиток відповідно до Викликів часу, внаслідок чого вона могла б тепер іменуватися як Школа дослідження адаптації національних правових систем Європи у галузі цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Харитонов Є.О. Школа рецепції римського права в Одеській національній юридичній академії // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Том 1. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 44-67.
2. Харитонов Є.О., Кулініч О.О. Вивчення рецепції римського права в ОНЮА: десять років дослідження // Юридичний вісник: Наукове видання, 2007. – № 4. – С. 102-108
3. Харитонов Є.О., Некіт К.Г. Школа рецепції римського права у Національному університеті «Одеська юридична академія» // Часопис цивілістики: Науково-практичний журнал. – Вип. 12. – Одеса: 2012. – С. 5-9.
4. Бек В.А. Рецепция римского права в Западной Европе : автореф. дис. канд. юрид. наук. – Львов: 1950. – 16 с.
5. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти). – Одеса, 1997. – 286 с.
6. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Рецепції приватного права: парадигма прогресу. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1999. – 144 с.
7. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти). дис. доктора. юрид. наук – Одеса: 1997. – 473 с.
8. Гонгало Р.Ф. Суперфіцій у римському приватному праві та його рецепція у цивільному праві України : дис. канд. юрид. наук. – К., 2000. – 152 с.
9. Федосєєв П.М. Інститут поруки за римським правом та його рецепція у цивільному праві України : дис. канд. юрид. наук. – Харків, 2003. – 195 с.
10. Северова Є.С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України : дис. канд. юрид. наук. – Одеса, 2003. – 197 с.
11. Гончаренко В.О. Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України : дис. канд. юрид. наук. – Одеса, 2005. – 200 с.
12. Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному законодавстві України : дис. канд. юрид. наук. – Одеса., 2007. – 198 с.
13. Прутян Д.С. Опіка за римським приватним правом та сучасним законодавством України : дис. канд. юрид. наук. – Одеса, 2007. – 211 с.
14. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права : поняття, система, рецепція : монографія / С.Д. Гринько ; за наук. ред. Є.О. Харитонova. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. – 724 с.
15. Яковец Ю. История цивилизаций. – М., 1995. – 461 с.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. –М.: Политиздат, 1991. – С. 32.
17. Шпенглер Освальд. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Образ и действительность / Пер. с нем. Н.Ф. Гарелин; Авт. Коммент. Ю.П. Бубеннов и А.П. Дубнов. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 688 с.
18. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х т.– Т.1. – К., 1998. – 401 с.
19. Яковец Ю. История цивилизаций. – М., 1995. – 461 с.
20. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999. – 712 с.
21. Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – 199 с.
22. Вєрякова, Елена Альбертовна. Юридическая экспансия 12.00.01. Нижний Новгород, 2002; Правовая акультурация как предмет исследования компаративистов и теоретиков права. – Режим доступа : <http://estnauki.ru/lekcii-po-pravvu/71-teorija-gosudarstva/8963-pravovaja-akkulturacija-kak-predmet-issledovanija-komparativistov-i-teoretikov-prava.html>.
23. Watson A. Legal Transplants: An Approach to Comparative Law. Edinburgh : Scottish Academic Press, 1974. – 106 p.
24. Watson A. Evolution of Western Private Law (Expanded Edition). Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 2000.
25. Watson A. Legal transplants and european private law.// <http://www.ejcl.org/44/art44-2.html?iframe=true&width=100%&height=100%>

